

المعیار و الموازنة

○ ابوالفضل حافظیان بابل

○ المعیار و الموازنة

○ ابو جعفر محمد بن عبدالله اسکافی

مناقب علی (ع) و خاندانش همت گماشته بود؛ و حق و حقیقت را بر مقامات و لذت‌های دنیوی ترجیح داده، و برخلاف معاصران خود که سخت دین خود را بر مذاق و پسند حکومت‌ها و ملوک طراچی و تنوین می‌کردند، با پذیرفتن مرارت‌ها و تیرهای عنیف، نشر فضایل علوی می‌کرد، محمد بن عبدالله اسکافی است، که کتاب گرانسنگ (المعیار و الموازنة) را سامان داده است.

ترجمة اسکافی

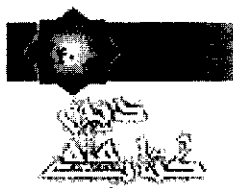
ابو جعفر محمد بن عبدالله سمرقندی اسکافی بغدادی (م ۲۴۰ ق) از مشهورترین دانش‌پژوهان و متکلمان معتزلی قرن سوم هجری است. شرح حال وی در بسیاری از کتب تراجم آمده است؛ مسعودی مورخ شهیر قرن چهارم، وی را چنین ستوده است: «وی مردی از مشایخ معتزله بغداد و سران ایشان بوده که اهل دین و پارسایی و معتقد به برتری علی (ع) بر دیگران و در همان حال معتقد به درستی امامت مفضول بوده است.»^۱

ابن ندیم در الفهرست به نقل از بلخی آورده است:

«در اصل او از سمرقند است و در دانش و زیرکی و معرفت و بلندی همت و خویشی‌داری و پاکی از آلودگی‌ها کم مانند و دارای منزلتی شگفت

مناقب و فضایل امیرمؤمنان علیه‌السلام تا بدان پایه است که احدی را یارای انکار نیست. لیک در قرون پیشین، پاره‌ای از کسانی که می‌هراسیدند یا وجود احادیث رسیده در مناقب امیرمؤمنان علیه‌السلام مشروعیت و مقبولیت خویش را نزد مردم از کف دهند، و مردم به سوی اهل بیت علیهم‌السلام گرایش یابند، از نشر و پخش آن جلوگیری کردند.

اما علی رغم این، دانشوران باانصاف اهل سنت، در برابر فرونی و تواتر احادیث وارد شده در فضایل امیرمؤمنان علیه‌السلام گزیری جز فروتنی و پذیرش نمی‌دیدند؛ طرفه آنکه این گروه منصفه از جانب چندی از تعصب پیشه‌گان، به تشیع متهم شده، و مورد انتقاد قرار می‌گرفتند. تا آنجا که، نسائی، دانشمند بزرگ اهل سنت و نویسنده کتاب ارجمند (خصائص علی علیه‌السلام) را به جرم نشر مناقب علوی، در مسیر حج و در مسجد دمشق، آنقدر آزار دادند، که تا رسیدن به مکه به شهادت رسید.^۲ با این همه تعداد کتاب‌ها و رساله‌هایی که غیرشیعه در فضایل امیرمؤمنان و اهل بیت نگاشته‌اند بسیار است. استاد فقید علامه سیدعبدالعزیز طباطبایی در کتاب (اهل‌البیت فی‌المکتبة العربیة) بیش از ۸۰۰ کتاب و رساله‌ی عربی را در این باره گزارش و معرفی کرده‌اند. یکی از عالمان اهل سنت که در عصر حاکمان ظالم بنی‌عباس، بر بیان

بود...»^۱

ابن ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه، فراوان از اسکافی سخن رانده و آرای وی را بیان کرده است. وی در شرح خطبه ۵۷ نهج‌البلاغه می‌نویسد: (شیخ ما ابوجعفر اسکافی که خدایش رحمت کند؛ از کسانی است که به حقیقت معروف به دوستی علی (ع) و از مبالغه‌کنندگان در تفضیل آن حضرت بر دیگران است، و هرچند اعتقاد به تفضیل میان عموم یاران بغدادی ما شایع است، ولی ابوجعفر اسکافی در این عقیده از همگان استوارتر و اظهار نظرش خالصانه‌تر است).^۲

همو در شرح نامه ۵۴ می‌نویسد:

(شیخ ما ابوجعفر اسکافی، نامش محمد و پدرش عبدالله است. قاضی عبدالجبار معتزلی وی را در طبقه هفتم معتزله قرار داده و گوید: ابوجعفر اسکافی مردی عالم و با فضیلت بوده و هفتاد کتاب در علم کلام تألیف کرده است؛ او معتقد به برتری علی (ع) بر دیگر اصحاب بود و حقیقتاً، علوی و به کمی تعصب و انصاف آراسته بود).^۳

اهمیت اسکافی از لحاظ اعتقادی چنان بود که شاخه‌ای از معتزلیان را که پیرو افکار او بوده‌اند، اسکافی‌ها نام کرده‌اند. مکتب فکری اسکافی تا شش قرن پس از او پایدار بوده و فرقه اسکافی‌ها تا قرن نهم هجری در مصر باقی بوده‌اند.^۴

مقریزی ضمن برشمردن پیروان مذاهب فکری مسلمانان مصر می‌نویسد: «ششم: اسکافی‌ها، که پیروان ابوجعفر محمدبن عبدالله اسکافی‌اند».^۵

تالیفات اسکافی

شمار نگارش‌های اسکافی را ابن مرتضی، و قاضی‌القضات،^۶ ۷۰ کتاب در علم کلام دانسته‌اند؛ با آن که تراجم‌نگاران دیگر نیز تصانیف وی را برشمرده‌اند، لیک فهرست کاملی از نگارش‌های او در دست نیست. ابن ندیم بیست و دو عنوان از تالیفات اسکافی را بدین قرار نام می‌برد:^۷

۱. کتاب‌اللطیف؛ ۲. کتاب‌البدل؛ ۳. کتاب‌الرّد علی‌النظام؛ ۴. کتاب‌المقامات فی تفضیل علی (ع)؛ ۵. اثبات خلق‌القران؛ ۶. الرّد علی‌المشبهة؛ ۷. کتاب‌المخلوق علی‌المجبرة؛ ۸. بیان‌المشکل علی‌برغوث؛ ۹. کتاب‌التمویة نقص کتاب‌حفص؛ ۱۰. کتاب‌النقض لکتاب‌الحسین‌التجّار؛ ۱۱. الرّد علی‌من‌أنکر خلق‌القران؛ ۱۲. الشرح لأقوال‌المجبرة؛ ۱۳. ابطال قول‌من‌قال بتعذیب‌الأطفال؛ ۱۴. جمل‌قول‌الحق؛ ۱۵. کتاب‌التعمیم؛ ۱۶. ما‌اختلف‌فیه‌المتکلمون؛ ۱۷. کتاب‌الحین‌علی‌الردحین فی‌الاستطاعة؛ ۱۸. فضائل‌علی (ع)؛ ۱۹. کتاب‌الأشربة؛ ۲۰. کتاب‌العطب؛ ۲۱. کتاب‌علی‌هشام؛ ۲۲. کتاب‌نقض‌کتاب‌ابن‌شبيب فی‌الوعید.

شایان یادکرد است که از این بیست و دو کتاب که ابن ندیم برشمرده است، دو کتاب در فضایل و برتری علی (ع) است. کتاب‌المقامات فی تفضیل علی (ع) مورد‌استفاده سیدرضی رحمه‌الله قرار گرفته، و در آغاز نامه ۵۴ نهج‌البلاغه می‌نگارد: (این نامه را ابوجعفر اسکافی در کتاب‌المقامات آورده است).

مرحوم طباطبایی در اهل‌البيت (ع) فی‌المکتبة‌العربیة، ۶ کتاب دیگر از اسکافی نام می‌برد، که بیشترین‌های آنها مرتبط با فضایل امیرمؤمنان (ع)

است. تنها دو کتاب از این ۶ کتاب به چاپ رسیده است.

۱. المعیار و الموازنة؛ کتابی که در این نوشتار بدان پرداخته‌ایم.
۲. نقض‌العثمانية؛ العثمانية نام کتابی است که جاحظ در تحریک و برآشفتن عباسیان در کاستن منزلت علی (ع) نگاشت. کتاب اسکافی نقدی است شجاعانه بر کتاب جاحظ. ابن ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه، پاره‌هایی از نقض‌العثمانية را در جاهای گوناگون آورده است. عبدالسلام محمدهارون، دانشمند مصری معاصر، تمام نقل‌های ابن ابی‌الحدید از نقض‌العثمانية اسکافی را گردآورده و به شکل پیوسته، در پایان کتاب‌العثمانية جاحظ (چاپ مصر) آورده است.

۳. کتاب‌الامامة؛ اسکافی در المعیار و الموازنة ص ۶۲ از کتاب‌الامامة خود نام می‌برد؛ و بر این اساس، گمان و احتمال آقای رفاعی در اتحاد کتاب‌الامامة با المعیار و الموازنة، پذیرفتنی نیست.

۴. القاضی بین‌المختلفة^۸.

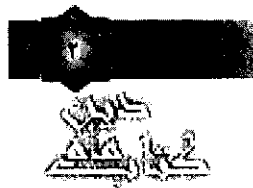
۵. تفضیل علی (ع)؛ ذهبی از این رساله نام برده^۹، و ابن ابی‌الحدید حدود ۱۰ ص از آن را نقل کرده و می‌گوید: هذا خلاصة ما ذكره شيخنا ابوجعفر رحمه‌الله تعالى في هذا المعنى في كتاب التفضيل.^{۱۰}
۶. کتاب‌الجسم (= تقوية الجسم)، که دانشمند شیعی معاصر وی، فضل بن شاذان نیشابوری (م ۲۶۰ ق) نقضی بر این رساله نوشته است و شیخ طوسی و آغابزرگ تهرانی این کتاب را در شمار تالیفات ابن شاذان آورده‌اند.^{۱۱}

منابع شرح حال اسکافی

نخستین کتابی که شرح احوال و آثار اسکافی در آن به چشم می‌خورد «القهريست» ابن ندیم (ص ۲۱۳) و پس از او «مروج‌الذهب» مسعودی (۲۳۸/۳) است و پس از آن دو در بسیاری از کتب تراجم، ترجمه او درج شده، از جمله جدیدترین کتبی که در آنها به این موضوع به خوبی پرداخته شده، کتاب «اهل‌البيت فی‌المکتبة‌العربیة» مرحوم سیدعبدالعزیز طباطبایی و نیز مقدمه‌ای است که مصحح کتاب‌المعیار و الموازنة، جناب آقای شیخ محمدباقر محمودی در آغاز تصحیح نگاشته و همچنین مقدمه مترجم دانشمند کتاب مذکور، جناب دکتر محمود مهدوی دامغانی است که ما در این نوشتار از این منابع بسیار بهره بردیم. غیر از منابع مذکور، مصادر دیگری که مشتمل بر ترجمه اسکافی است ذیلاً معرفی شود:

- ۱- فضل‌الاعتزال وطبقات‌المعتزله، قاضی عبدالجبار ۲۸۵
- ۲- تاریخ بغداد، خطیب بغدادی ۴۱۶/۵
- ۳- شرح‌العیون، حاکم حبشی
- ۴- الانساب، سمانی ۲۳۵/۱
- ۵- معالم‌العلماء، ابن‌شهر آشوب ۱۴۴
- ۶- معجم‌البلدان، یاقوت حموی ۱۸۱/۱
- ۷- الکامل، ابن‌اثیر ۵۰۱/۵
- ۸- شرح نهج‌البلاغه، ابن ابی‌الحدید ۱۳۲/۱۷ و ۶۲/۴.
- ۹- سیراعلام‌النبلا، ذهبی ۵۵۰/۱۰
- ۱۰- الوافی بالوفیات، صدی ۳۳۶/۳ و ۲۹/۱۱.

- ۱۱- طبقات المعتزله، ابن مرتضى ۷۸.
- ۱۲- تفریح الکروب و تکفیر الذنوب، یمنی، در مقدمه.
- ۱۳- لسان المیزان، ابن حجر عسقلانی ۲۲۱/۵.
- ۱۴- تاج العروس، زبیدی، (ماده: سکف)
- ۱۵- رجال سید بحر العلوم ۲۲۴/۳
- ۱۶- روضات الجنات، خوانساری ۱۵۱/۶
- ۱۷- الکنی و الالقاب، محدث قمی ۲۷/۲
- ۱۸- اعلام زرکلی، ۲۲۱/۶.
- ۱۹- معجم المؤلفین، کحاله ۲۰۰/۱۰.
- ۲۰- مقدمه نقض العثمانیة، تحقیق عبدالسلام هارون، ص ۱۰.
- ۲۱- دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۳۴۳/۸.

المعیار و الموازنة

از منابع مهم در اثبات برتری امیرمؤمنان (ع) پس از رسول گرامی (ص) بر همگان، کتاب ارزشمند المعیار و الموازنة است. این کتاب در نیمه اول قرن سوم تألیف شده و بیانگر اندیشه و باور گروه معتزلیان بغداد است، که پس از پیامبر (ص) به برتری علی (ع) ایمان داشتند، اما با وجود این امامت مفضول بر فاضل را نیز روا می‌داشتند.

المعیار و الموازنة از جمله کتاب‌های استوار و مراجع کهنی است که نموداری از اخلاص و محبت شخصی غیرشیعی به امیرمؤمنان (ع) است. این کتاب نشانگر عقیده و عواطف عالی‌ه‌ی مسلمانان غیرعرب به آن حضرت است، که همراه با شهامت و دلیری در بیان حق و با روش پسندیده و منطقی بر تعصب تألیف شده است.

باتوجه به اینکه کتاب پیشگفته حدود ۱۸۰ سال پیش از رحلت سیدرضی رحمةالله و گردآوری نهج‌البلاغه تألیف شده است و بسیاری از خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امیرالمؤمنین (ع) در آن آمده است، از دو جهت دارای اهمیت بسیار است: ۱- خطبه‌هایی که در آن آمده و از نگاه سیدرضی پوشیده مانده و یا مصلحت در گزینش آن نبوده است. ۲- کتاب مرجع استوار و محکمی است برای مطالب نهج‌البلاغه، و پاسخ‌گوی اعتراض‌های مغرضان و کم اطلاعات درباره نهج‌البلاغه است.

انتساب کتاب به اسکافی

مؤلف کتاب المعیار و الموازنة ابوجعفر محمدبن عبدالله اسکافی یا پسرش ابوالقاسم جعفر بن محمد اسکافی است.

ابن ندیم این کتاب را از تألیفات پسر می‌داند و در الفهرست ص ۲۱۳ می‌نویسد که «ابوالقاسم جعفر بن محمد اسکافی نویسنده‌ای توانا و دیرپری خردمند بوده است و معتصم عباسی که از سال ۲۱۸ تا ۲۲۷ هجری بر مسند خلافت عباسی بوده است، سرپرستی یکی از دیوان‌های خلافت را به او سپرده بود». اگر کتاب را از مولفات پسر بدانیم، باز هم از لحاظ قدمت چیزی از ارزش آن کاسته نمی‌شود، اما استاد فقید مرحوم طباطبایی با دلایل و قرائن محکم نسبت کتاب را برای پدر قطعی می‌داند و در اهل‌البیت فی‌المکتبة العربیة ص ۵۰۵ و ۵۰۸ می‌نویسد:

«ترجمه پسر تنها در الفهرست ابن ندیم و الوافی بالوفیات صفدی ۱۲۹/۱۱ آمده است و صفدی کتابی از تألیفات وی در امامت نام برده و «المعیار و الموازنة» را از تألیفات او معرفی نکرده است. در نسخه‌های خطی موجود از کتاب، با صراحت و بطور آشکار کتاب به پدر منسوب شده، از جمله در صفحه اول نسخه آقای روضائی آمده است: کتاب المعیار و الموازنة فی فضل امیر المؤمنین و سیدالوصیین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه فی‌الجنة تألیف الشیخ العالم ابی جعفر محمدبن عبدالله اسکافی.

علاوه بر این، ابن مرتضى در طبقات المعتزله ص ۸۴ می‌نویسد: کتاب الاسکافی المسمی المعیار و الموازنة فی تفضیل علی بن ابی‌بکر.

و ابن المتوکل علی‌الله یمنی در مقدمه کتابش تفریح الکروب و تکفیر الذنوب در بیان کتب فضائل می‌نویسد: فمن المعتزله ابوجعفر الاسکافی، له الكتاب المشهور فی فضل علی (ع) علی سائر الصحابة... و هو من انفس الکتب و اجلها».

آقای محمودی نیز انتساب کتاب به ابوجعفر اسکافی را صحیح و امر واقعی می‌داند و در مقدمه تصحیح خود می‌نویسد: گرچه بیان کتاب نقض العثمانیة و عبارات آن شیرین‌تر از این کتاب است اما این فرق شاید ناشی از زمان تألیف این دو کتاب باشد و المعیار و الموازنة از تألیفات اولیه ابوجعفر اسکافی و نقض العثمانیة از آخرین تألیفات او باشد و یا اینکه چون کتاب المعیار و الموازنة به صورت مسوده بوده و توسط مؤلف مبینه نشده لذا عبارات آن شیرینی عبارات کتاب نقض العثمانیة را ندارد. گرچه اثبات و عدم اثبات انتساب کتاب به اسکافی چیزی را تغییر نمی‌دهد و از فواید و نتایج مهمی که بر این کتاب مترتب می‌شود، نمی‌کاهد، چرا که مطالب کتاب مشتمل بر حقایق برگرفته از قرآن کریم و احادیث وارده از پیامبر اکرم (ص) و سیره قطعی امیرالمؤمنین (ع) است، و استفاده این معانی نیازی به شناخت نام مؤلف ندارد.

همچنین آقای محمودی احتمال داده‌اند که کتاب المعیار و الموازنة متحد با کتاب التفضیل باشد که ابن ابی‌الحدید از تألیفات ابوجعفر اسکافی دانسته است، در ابتدای نسخه آقای روضائی نیز درج شده است:

کتاب المعیار و الموازنة... و یسمی ایضاً کتاب المقامات و الشواهد.

در پایان یادآوری این نکته لازم است: آنچه که در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ۳۴۳/۸ و کتاب «فضل بن شاذان ستاره خراسان» ص ۶۳ درباره انتساب کتاب «المعیار و الموازنة» مطبوع و مورد بحث به فضل بن شاذان نیشابوری (۲۶۰ ق) آمده و گفته شده: که در هیچ یک از کتابشناسی‌ها و منابع رجالی کتابی به این نام به اسکافی نسبت داده نشده و معلوم نیست که با چه ادله‌ای آن را به اسکافی نسبت داده‌اند، سخنی غیرمقبول و بدون اطلاع و رجوع به منابع و مآخذ بوده است.

محقق ارجمند جناب آقای سیدجعفر مرتضی عاملی نیز در تراثنا ۹۹/۲ آورده‌اند که: ابوجعفر اسکافی کتابی به نام «المعیار و الموازنة» تألیف نکرده است؛ و مطالبی در انتساب کتاب به ابن اسکافی بیان داشته و در آخر متذکر شده‌اند که نجاشی از کتب فضل بن شاذان کتاب المعیار و الموازنة را برشمرده است.

شایان ذکر است که کتابی دیگر از مولفی ناشناس در فضایل علی (ع)،

با نام «المعیار و الموازنة» سراغ داریم که اخیراً نسخه‌ای از آن توسط کتابخانه آیه‌الله مرعشی در قم، خریداری شده است.^{۱۵}

محتوای کتاب

کتاب المعیار والموازنة بسان بسیاری از کتاب‌های دیگر در پاسخ به پرسش برخی از پرسشگران نگارش یافته است. نگارنده نخست سبب و انگیزه مردم را از انحراف از امیرمؤمنان (ع)، کینه گروهی و تعصب جاهلی می‌داند. آن گاه روایات بزرگان صحابه را درباره فضیلت علی (ع) نقل می‌کند، و بی‌ارزشی و تباهی روایات رسیده از پاره‌ای اصحاب عادی در مفضول بودن حضرت آورده و به نقد آنها می‌نشیند. سپس به مقایسه رفتار امیرالمؤمنین علیه‌السلام با عثمان؛ و ذکر داستان خودداری گروهی از بیعت با ایشان و بردباری و سعه صدر حضرت پرداخته، و پس از آن جنگ جمل را بررسی می‌کند. در ادامه، مسایلی چون پایبندی علی (ع) به اصول مکارم اخلاق و اجتماع همه محاسن در ایشان را با استناد به احادیث مقبول اهل سنت ثابت می‌کند.

عناوین برخی از موضوعات مطرح شده در کتاب چنین است:

- اثبات برتری علی (ع) به دلیل روایاتی که از بزرگان اصحاب نقل شده است.
- مقایسه میان گذشت و شکیبایی و بزرگواری علی (ع)، و سخت‌گیری و تندخویی کسانی که پیش از او بوده‌اند.
- ذکر آنچه که میان امیرمؤمنان (ع) و کسانی که با او بیعت کردند و شکستند، گذشت.

- ذکر انواع مخالفان و ستیزه‌گران با حضرت.
- روش تحقیق امامت و وصف چگونگی بیعت مردم با حضرت.
- شرح و بیان برتری امام (ع) به تمام افراد بشر پس از انبیا و پیامبران.
- برخی از چشمه‌های حکمت رسیده از علی (ع).
- بیانی مختصر در پیوند برادری مهاجر و انصار و پیامبر و علی (ع).
- حدیث غدیر و تواتر آن نزد مسلمانان.
- حدیث منزلت و اینکه پیامبر (ص) همه نیکویی‌ها و بلندی‌های مقام و منزلت را غیر از شان نبوت به حضرت امیر (ع) عطا فرمود.
- باری، چنانکه آوردیم مجموع مطالب المعیار و الموازنة بسیار جناب و خواندنی است؛ دانشمند شهیر جناب استاد سیداحمد حسینی اشکوری در وصف کتاب آورده‌اند: «موازنه‌ای است بین اصحاب پیامبر (ص) از جهت عقل و نقل، و اثبات اینکه مدعیان برتری بر علی (ع) فاقد شرایط تقدم بر آن حضرت بوده‌اند و در نتیجه می‌خواهد اثبات کند امامت امیرالمؤمنین را و نفی نماید امامت مدعیان دیگر را».^{۱۶} در این باره شایان ذکر است با آن که اسکافی در مقام اثبات برتری علی (ع) بوده، ولی در پی اثبات خلافت بلافصل آن حضرت نبوده است، بلکه تقدم مفضول بر فاضل را روا می‌دانسته است.

نسخ کتاب

تاکنون ۳ نسخه از کتاب المعیار و الموازنة در ایران شناخته شده است. ۱. نسخه ش ۴۵۵۷ کتابخانه آیه‌الله مرعشی، که در یمن و سال ۱۰۲۶

ق کتابت شده.^{۱۷}

۲. نسخه کتابخانه آیه‌الله سیدمحمدعلی روضانی، اصفهان، که در یمن و تاریخ ۲۴ محرم ۱۰۶۷ ق نوشته شده است.
۳. نسخه ش ۹۷۴۰ کتابخانه مجلس، که در نجف و سال ۱۳۳۸ ق از روی نسخه‌ای قدیمی استنساخ شده است.

چاپ‌ها و ترجمه‌های کتاب:

برای نخستین بار کتاب در سال ۱۴۰۲ ق در بیروت چاپ شد. تصحیح، تحقیق و مقدمه استاد گرانقدر آقای شیخ محمدباقر محمودی که از نسخه مرعشی استفاده برده بودند و تعلیقات سودمندی بر کتاب مرقوم داشتند، استفاده‌های کتاب را افزون کرد. محقق ارجمند در مقدمه آورده‌اند که نسخه مورد استفاده ایشان علی‌رغم بلاغات درج شده در هامش آن، دارای غلط‌های املائی بسیار بوده است. گفتنی است که فهرست‌های فنی بسیاری نیز در آخر کتاب آمده است.

ترجمه این کتاب را جناب دکتر محمود مهدوی‌دامغانی به انجام رسانده‌اند. این ترجمه از روی نسخه چاپ شده با تحقیق آقای محمودی، توسط نشر نی در سال ۱۳۷۴ چاپ شده است. مترجم محترم در آغاز کتاب فهرستی تفصیلی از مطالب کتاب، و مقدمه‌ای سودمند درباره کتاب و نگارنده آن آورده است. در پایان فهرست راهنمای کتاب آمده، و در لابلای کتاب، تعلیقات و حواشی را در توضیح مطالب متن آورده است.

پانویس‌ها:

۱. ر.ک. البداية و النهاية ۱۱ / ۱۲۴؛ الوافی بالوفیات ۴/۱۷؛ سیر اعلام النبلاء ۱۴/۱۳۳؛ تهذیب الکمال ۱/۳۳۹.
۲. مروج الذهب ۳/۲۳۸.
۳. الفهرست، المقالة الخامسة ص ۲۱۳.
۴. شرح نهج البلاغه ۴/۶۳.
۵. شرح نهج البلاغه ۱۷/۱۳۲.
۶. ملل و نحل، شهرستانی ص ۵۸.
۷. الخطط ۲/۳۴۶.
۸. طبقات المعترزة ص ۷۸؛ فضل الاعتزال و طبقات المعترزة ص ۲۸۵.
۹. الفهرست لابن ندیم ص ۳۱۳.
۱۰. نک: معالم العلماء رقم ۱۰۱۲، مجله تراثنا ش ۱۹ ص ۱۵۹.
۱۱. فضل الاعتزال: ص ۱۹۵.
۱۲. سیر اعلام النبلاء: ۱۰/۵۵۰.
۱۳. شرح نهج البلاغه ۴/۶۳-۷۳؛ نیز نک: تراثنا ش ۲۳ ص ۶۴.
۱۴. الفهرست رقم ۵۶۴؛ الذریعة ۲۴/۲۸۵.
۱۵. مجله میراث شهاب، شماره ۲۰، ص ۱۴.
۱۶. التراث العربی ۵/۱۵۶.
۱۷. فهرست مرعشی ۱۲/۱۳۰-۱۳۲؛ التراث العربی ۵/۱۵۶.

